

**ПРАКТИЧЕСКИ ВАРИАНТИ ЗА ФОРМИРАНЕ И
УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СОЦИАЛНИ И
ЕМОЦИОНАЛНИ УМЕНИЯ
В ОБУЧЕНИЕТО ПО ТЕХНОЛОГИИ И
ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В НАЧАЛНОТО УЧИЛИЩЕ**
Георги Иванов, Ангелина Калинова

**PRACTICAL OPTIONS FOR FORMING AND IMPROVING
SOCIAL AND EMOTIONAL SKILLS
IN THE TRAINING IN TECHNOLOGY AND
ENTREPRENEURSHIP IN THE PRIMARY SCHOOL**
Georgi Ivanov, Angelina Kalinova

Summary: Issues related to the formation and improvement of students' social and emotional skills and the reduction of aggression are the subject of a number of studies. Some of them are oriented towards identifying the genesis and essence of these processes, and others - to find solutions in real school practice.

In this publication we present research results that gravitate to the second type of research.

The object of the study is the processes of formation and improvement of the social and emotional skills of the students and the reduction of the aggression in technology and entrepreneurship education at elementary school and the subject - the development of practical options for formation and improvement of the social and emotional skills of the students reducing aggression.

The aim of the study is to develop practical options for shaping and improving social and emotional skills of students and reducing aggression in technology and entrepreneurship education in primary school.

Keywords: social skills, emotional skills, technology training, practical opportunities

Въпросите, свързани с формирането и усъвършенстването на социални и емоционални умения на учениците и за намаляване на агресията са обект на редица изследвания. Част от тях са ориентирани към установяване генезиса и същността на тези процеси, а други – за намиране на решения в реалната училищна практика.

В настоящата публикация представяме резултати от изследователска дейност, гравитираща към втория вид изследвания.

Обект на изследването са процесите на формиране и усъвършенстване на социални и емоционални умения на учениците и намаляване на агресията в обучението по технологии и предприемачество в началното училище, а предмет – разработване на практически варианти за формиране и усъвършенстване на социални и емоционални умения на учениците и за намаляване на агресията.

Целта на изследването е да разработим практически варианти за формиране и усъвършенстване на социални и емоционални умения на учениците и за намаляване на агресията в обучението по технологии и предприемачество в началното училище.

Методологични основи на изследователската ни работа са съвременните постижения на педагогиката, психологията, техниката и технологиите. Ползваме резултатите от представителни международни и национални изследвания. Такова е националното представително проучване, проведено от Център за приобщаващо образование, изследователската компания G Consulting и експерти от БАН. Изследването, обхванало 100 училища и над 3200 седмокласници в цялата страна, проучва нивата на психично и социално благополучие на учениците, тяхната удовлетвореност от училище и степента, в която се чувстват добре там.

Считаме, че сред главните фактори за психическото и социалното благополучие на учениците са социалните и емоционалните им умения. Това наше предположение се потвърждава и от критериите, по които изследователският екип от Центъра за приобщаващо образование съди за благополучието на учениците. На първо място са поставени академичните резултати от НВО, които съставляват 50% от оценката за благополучие. На второ място е личностното (психично и социално) благополучие на учениците - техните емоции, чувства, преживявания. Това благополучие определя 30% от оценката за благополучие. На трето място е поставена удовлетвореността на учениците от самото училище (от учителите, съучениците и средата). Тази удовлетвореност определя 20% от оценката за благополучие.

Резултатите от посоченото проучване показват, че само 4% от българските училища успяват да постигнат както високи оценки, така и високо благополучие на учениците, които завършват седми клас. Тези резултати са твърде обезпокоителни и са основание за търсене на възможности за преодоляване на това състояние. Логично е да се мисли, че формирането и усъвършенстването на социални и

емоционални умения изисква системна работа още от първи клас и то по всички учебни предмети.

Обучението по технологии и предприемачество е специфично поради наличието на учебно трудов процес в него. Тази специфика позволява изява на ученика в много аспекти, като сред тях с особена важност са познавателният, практическият, социалният и емоционалният – изживяване на радост и чувство за удовлетвореност от постигнатите успехи в обучението.

Формирането и усъвършенстването на социални и емоционални умения на учениците предполага наличие на съответстващо учебно съдържание и организация, чрез която учениците да са субекти в обучението.

Чрез учебното съдържание учениците не само усвояват нови знания, които им помагат да опознават себе си, своите силни страни, но и ориентират социалния си опит в контекста на новите за социалната практика и за училищното обучение взаимодействия. Сред силните страни на всеки ученик е умението му да разпознава емоциите си, да ги управлява, а по възможност и да ги преобразува (емоционална интелигентност). Въпросите, свързани с възпитаването на емоционална интелигентност в обучението по технологии и предприемачество касаят както дейностите, в които са включвани учениците, така също и начинът на организиране и осъществяване на тези дейности. Това предполага възпитаването на емоционалната интелигентност да се разглежда най-малко в два аспекта – съдържателен и процесуален. Съдържателният аспект на възпитаването на емоционална интелигентност пряко произтича от същността на тази интелигентност, а процесуалният – от начина на организиране на възпитателните взаимодействия.

За да се разбере същността на емоционалната интелигентност, в най-обобщен план представяме нейната теоретична основа.

В края на XX в. американският психолог Хауърд Гарднър разработва оригинална теория за множествения интелект. В книгата си „Множеството интелигентности“ авторът представя осем вида интелигентност: лингвистична, логико-математическа, музикална, телесно-кинестетична (телесно-двигателна), пространствена, интерпесонална (междоличностна), интраперсонална (вътрешноличностна), натуралистична и хипотетично девети вид „духовна интелигентност“ с проблематична природа на нейното съдържание, на съставящите я „феноменологични и афективни състояния“.

През 1995 г. излиза книгата на Даниъл Голман “Емоционалната интелигентност”. В нея авторът твърди, че нашият възглед за интелекта е твърде тесен и пренебрегва жизнено важен набор от способности, които са от изключителна важност за това как се справяме в живота. Черпейки от фундаментални изследвания на мозъка и поведението, Голман показва кои фактори действат, когато хора с висок коефициент на интелигентност пропадат, а такива със скромни постижения на тестовете се справят изненадващо добре. Тези фактори, сред които са самоосъзнатостта, самодисциплината и емпатията, представляват цяло ново измерение на ума, което авторът нарича „емоционална интелигентност“. В това понятие Голман включва самоконтрола, усърдието и настойчивостта, „...както и способността сами да създаваме мотивацията си. А тези умения, както ще видим, могат да бъдат развити у децата и така те да получат подобър шанс да използват интелектуалния потенциал, даден им от генетичната лотария, независимо какъв е той.“ (Golman, с.10)

Макар и детството да е критичният период за нейното формиране, тя в никакъв случай не е определена с раждането. Емоционалната интелигентност може да бъде подхранвана и укрепвана през целия живот – с непосредствени ползи за нашето здраве, за връзките и работата ни.

Изследванията показват, че емоционалната интелигентност подлежи на възпитание. Колкото по-ниска е възрастта на човека, толкова по-лесно е да се възпита и развие тя. Затова от голяма важност е детето да бъде приучавано да разпознава своите емоции и да ги назовава. Много често в началното училище децата изразяват емоциите си с плач, сърдене, агресия, ярост и др. Как да реагира педагогът, кой е правилният подход? Най-често може да се чуят призови от типа на „Стегни се!“, „Бъди по – сериозен!“, „Не се глези!“, „Не плачи - момчетата не плачат.“ и др. подобни. С това помагаме ли на детето, решаваме ли проблема и елиминираме ли причините той отново да се прояви? Очевидно – не. Това е едно от основанията в учебника да включим рубрики със съдържание, което насочва вниманието на ученика към собствените му емоции. Идеята е с текста на тези рубрики да му помогнем не само да ги разпознава, но да ги осмисля и управлява. Когато ученикът познава собствените си емоции, той има шанса да „усети“ и емоцията, проявена от отсрещните хора в общуването, да отговори адекватно и намери „общ език“ с тях. Емоционалното общуване е универсалния език, гарантиращ разбирателство.

Рубриките в учебника, свързани с възпитаване на емоционална интелигентност, са две. Първата рубрика „Чувствам се...“ насочва вниманието на ученика към състоянието на неговите емоции. Втората рубрика – „Променям...“ представя готовността на ученика за промени в личното му познание, отношение и поведение, които да му донесат нужната емоционална удовлетвореност. Например по темата „Какво можем заедно. Алея на мечтите“ с рубриката „Чувствам се...“ осигуряваме условия всеки ученик да насочи вниманието си към собствените си преживявания, чувства, емоции. Те могат да са най-различни. С кратък текст - „Как се чувствам, ако и други ученици имат като моите мечти? насочваме вниманието към емоциите, породени от факта, че и други ученици може да имат същите мечти. Ученикът сам определя дали от това се чувства добре или не. Едни деца се радват, че има съвпадение на мечтите, а други – не. По-важно е какво следва от това. Другата рубрика „Променям“ дава възможност всеки ученик да изрази как му влияе съвпадението на мечтите и какво би направил. И към тая рубрика има насочващ текст – „Какво да направя, за да постигна мечтите си?“. Логично е да се очаква, че и намеренията ще имат индивидуално-личностна обусловеност.

Считаме, че характерът на подпомагащите текстове към всяка една от двете рубрики е важно условие за ориентиране на ученика. Обобщено представен характерът на тези текстове е свързан с идеята за развитие на самоосъзнатостта и възпитаване на самодисциплина и емпатия. Например по темата „Патронът на моето училище“ с насочващият текст в рубриката „Чувствам се...“ – „Кое ме кара да се чувствам горд, че съм ученик в това училище“ вниманието на детето се насочва към изпитването на чувство за гордост и самоосъзнаване на причините за това. С текста в другата рубрика „Променям...“ - „Какво е нужно да правя, за да пазя доброто име на училището ни?“ му се дава възможност да избере стратегия на поведение, съответстваща на доброто име на училището.

Възпитанието на самодисциплина не е едноактен процес. Според нас важно условие за него са преживяванията, емоциите, чувството за удовлетвореност. Така например по темата „Куб за помиряване или за творчество“ с първата рубрика „Чувствам се...“ – „Използването на куба за помиряване помага ли ми да се чувствам по-добре?“ на всеки ученик се дава възможност сам да прецени ефектите от използването на куба. С насочващия текст от другата рубрика „Променям...“ – „Какво е нужно да се промени, така че кубът за помиряване да се използва все по-рядко?“ вниманието на ученика се насочва както към личното поведение, така също и към

поведението на другите, което предполага безконфликтни отношения (сътрудничество, взаимопомощ, разбирателство, отстъпчивост, съпреживяване и др.).

Възпитаването на емпатия е сложен процес, който зависи както от индивидуално-психологическите особености на ученика, така също и от осъществяваните от него социални взаимодействия. Така например по темата „С обич“ с насочващия текст в рубриката „Чувствам се“ - „Как се чувствам, когато някой се отнася със загриженост и обич към мен?“ на ученика се дава възможност да определи собствените си чувства. Не е задължително всички да изпитват едни и същи чувства, да изживяват едни и същи емоции. Насочващият текст на другата рубрика – „Променям...“ Ако искам и другите да се чувстват приятно, и аз трябва да се отнасям със загриженост и обич към тях.“ повече гравитира към теза с причинно-следствена обусловеност – „ако – то“. Насочващият текст би могъл да има формата на въпрос – „Какво бих направил, ако искам и другите да се чувстват добре?“ или формата на твърдение, както е в посочения случай. Само учителят може да прецени коя форма на насочващия текст е по-целесъобразна. Това зависи от индивидуално-психологическите особености на неговите ученици. Според нас използването на насочващ текст под формата на въпрос е по-ефективно, защото поставя ученика в позицията сам да вземе решение за промени в своето отношение и поведение. В учебника по различните учебни теми сме използвали и двете форми, като преобладава формата на твърдения. Възпитаването на емпатия включва взаимодействия, чрез които се цели промяна на позицията, на гледната точка. Да разбираш другия означава да притежаваш уменията да видиш света през неговите очи, да се почувстваш в неговите обувки. В учебника използваме подход, който дава възможност за преход от „виждане“ на света, за който имаме информация към „виждане“ на света, за който само можем да предполагаме (такъв е духовният мир на всеки отделен човек). За този духовен мир можем само предполагаме, но не и да имаме точна и пълна информация. Например по темата „Назад във времето“ една от дейностите е свързана с проучване възрастта на най-големите дървета в региона. Възрастта на дадено дърво съвпада с определени исторически събития, за които може да се почерпи информация. Свързването на живота на дървото с историческите събития, които са се случили по това време, е първа стъпка за промяна на гледната точка, за промяна на позицията за размисъл. В други теми, напр. „Творци на чудеса“ възпитаването на емпатия предполага ученикът

да разсъждава за чувствата и преживяванията на другите на базата на собствените си чувства и преживявания. Рубриката „Чувствам се...“ представя състоянието на личните чувства и преживявания - „Как се чувствам, когато ме уважават, помагат ми и ме подкрепят?“, а рубриката „Променям“ представя разсъждения, основани и на собствените чувства и преживявания, и на поуката от басня, включена в електронните ресурси – „Вярно ли е твърдението в баснята на Езоп „Лъв и мишка“, че в живота и най-могъщите хора могат да се нуждаят от помощта на по-слабите. Какво да правя, за да има уважение, помощ и подкрепа помежду ни?“. По темата „Най-доброто от нас. Каним ви“ промяната на гледната точка е манифестирана чрез очакваните от учениците внимание, зачитане, уважение. За да ги получат за празника при завършването на четвърти клас, учениците трябва да покажат най-доброто от себе си, да направят най-интересните покани. В своята работа те се ръководят от разбирането, че ако искаме другите да ни зачитат и уважават, да получим тяхното внимание, същото трябва да направим и ние. В конкретния случай очакваното внимание и уважение от страна на поканените гости би било следствие от усилията на всички ученици да покажат най-доброто от себе си, да приложат всичко научено до този момент. Ако те не направят това и гостите не уважат тяхната покана, може ли изобщо да има празник - какъв би бил празникът без поканените гости. Разбирането на себе си води до разбирането на другите. Промяната на гледната точка, на позицията за разсъждение, опитите да си представим как бихме се чувствали, ако сме на мястото на другите, е пътят към възпитаване на емпатия.

Важно е да подчертаем, че за емоционалната интелигентност може да се съди по външни признаци в поведението на ученика. Тяхното разпознаване не е еднозначно-обратим процес. Нужно е умение за наблюдаване и аналитичност. Признаците, които по-лесно се забелязват са:

- Познаване и назоваване на собствените емоции. Назоваването не само на положителните емоции е ярък признак за емоционална интелигентност. Например, ако ученикът каже, че в момента е ядосан, това е първа стъпка към самоуправление. Знанието, че в такова състояние не бива да взема решение, му дава шанс за справяне с причините, които са го породили;

- Умение за управление на емоциите. Това е поведение, насочено към потискане на изяви, породени от емоции, за които след време се чувстваме неудобно. Например, ако ученикът спре да крещи, това е признак за справяне с гнева („Гняв мой – враг мой!“;

- Умение за разпознаване на чуждите емоции. Разпознаването и назоваването на собствените емоции дава възможност на учениците по-лесно да разпознават и емоциите, които другите извяват. Проявата на състрадание и съчувствие е ярък признак за емоционална интелигентност;

- Умение за управление на взаимоотношенията с другите. Разбирането на чуждите емоции дава на учениците възможност за непосредствена, естествена изява. Не импулсивност, за която след време ученикът може да съжالياва, а взаимно разбиране и подпомагане за постигане на общ успех. (Не прави на другите това, което не искаш да правят на теб!“ или „Ако искаш да те уважават, проявявай уважение и ти!“;

- Умение за преобразуване на емоциите. Всяка емоция има своя противоположност, понякога и повече от една. Ако ученикът разбира коя е тази противоположност и какво означава тя за него, проявява емоционална интелигентност. Преобразуването на отчаянието – в надежда има не само успокояващ, но и мотивиращ ефект – ученикът формира увереност, че може да си помогне сам (напр. по темата „Игра на пръсти. Помагам на себе си“;

- Умение за поощряване на другите за взаимодействие. Ако ученикът преодолява своята стеснителност, срам или безпокойство, това дава шанс на другите да общуват с него. Прекъсва се възможността за затваряне, капсулиране, изолиране от групата, класа. Приемането на себе си и на другите такива, каквито са, е шанс за всеки да изпълнява различни роли в екипното взаимодействие – ръководител, изпълнител, контролър, говорител и т.н.

Дали насочващите текстове на визираните две рубрики обуславят възможността за възпитаване на емоционална интелигентност, може да съдим по посочените външни признаци. Въпреки това би било грешка, ако разчитаме на дейностите, които само тези две рубрики предполагат. Възпитанието е двустранен процес и тези две рубрики не са единствения фактор за постигане на желаната емоционална интелигентност на учениците.

Друга практическа възможност за формиране и усъвършенстване на емоционални умения е промяна във формата на представяне на учебното съдържание по всяка тема. Предлагаме представянето на учебното съдържание да става в първо лице единствено число – от позицията на ученика. Целта с това представяне е да насочим вниманието на учителя към по-ограничено използване на императивния подход и осигуряването на условия за изява на ученика като субект в обучението. В подкрепа на това

намерение е и наименованието на рубриците. В учебниците от първи до трети клас рубриците „Проучи“, „Предложи идея“, „Направи опита“ и др., имат насочващ характер. Чрез тях ориентираме учителя към търсене на възможности за постигане на по-широка ориентируваща основа в дейността на учениците. С рубриците в учебника за четвърти клас „Знам, научавам“, „Мога, можем“, „Предлагам идея“, „Полезно е да знам“, „Проверявам“, „Проучвам“, „Чувствам се“, „Променям“ ориентираме учителя към осигуряването на по-голяма самостоятелност на ученика или учениците. Стремелът за постигане на по-широка ориентируваща основа остава, но той не е приоритет само в работата на учителя, а и на учениците. Докато в първи – трети клас чрез демонстрация и учебно-трудова инструктаж учителят обоснова повечето аспекти на извършваната от учениците работа, включително и мерките за хигиена и безопасност на труда, в четвърти клас част от тази дейност на учителя се преотстъпва на учениците. Например по темата „Творци на чудеса“ текстът на рубриката „Мога, можем“ представя каква дейност извършват учениците в урока. Текстът на рубриката „Успявам, успяваме“ представя самооценката на учениците за извършената дейност и за характера на осъществените взаимодействия, а текстът на рубриката „Чувствам се“ - емоционалното състояние като следствие от участието на ученика в урока. И докато чрез рубриците в учебниците от първи до трети клас се представяше работата в урока до нейното оценяване и самооценяване, с рубриците в четвърти клас се отива по-далеч – представят се възможностите за постигане на рефлексия и избор на осъзнати стратегии за поведение.

В заключение може да посочим, че процесите, свързани с формиране и усъвършенстване на социални и емоционални умения на учениците и намаляването на агресията в обучението по технологии и предприемачество в началното училище могат да са ефективни, ако:

- Има наличие на подходящо образователно съдържание;
- Има организация на обучението, предполагаща не само активна познавателна и практическа позиция, но и организация, съобразена със силните страни на всеки ученик;
- Има възможности за изява на учениците в индивидуално личностен и социален план;
- Има съгласуваност в обучението по всички учебни предмети от първия до последния училищен клас;
- Има дейности, които предполагат създаване на усещане за училищна общност, в която са приобщени всички деца;

- Има дейности, чрез които се подпомага формирането на социални и емоционални умения на учениците и усилия за намаляване на агресията.

Литература

Bozhkov, N. (1998). Didaktika na trudovo-politehnicheskoto obuchenie. Blagoevgrad, VPI, Том 1. [Божков, Н. (1998). Дидактика на трудово-политехническото обучение. Благоевград, ВПИ, Том 1].

Gardnar H. (2014). Mnozhestvoto inteligentnosti. Izd. „Iztok-Zapad“, S. [Гарднър Х. (2014). Множеството интелигентности. Изд. „Изток-Запад“, С].

Golman. D. (2011). Emocionalnata inteligentnost. Izd. „Iztok-Zapad“, S. [Голман. Д. (2011). Емоционалната интелигентност. Изд. „Изток-Запад“, С].

Ivanov, G. (2007). Razvitie na poznavatelните умения na parvoklasnicite v obuchenieto po domashen bit i tehnika, Avtoreferat, S., SNS po pedagogika. [Иванов, Г. (2007). Развитие на познавателните умения на първокласниците в обучението по домашен бит и техника, Автореферат, С., СНС по педагогика].

Ivanov, G., A. Kalinova. (2015). Subekt-subektno vzaimodejstvie v tehnologichnoto obuchenie – detska gradina i nachalno uchilishte, St. Zagora: Kota. [Иванов, Г., А. Калинова. (2015). Субект-субектно взаимодействие в технологичното обучение – детска градина и начално училище, Ст. Загора: Кота].

Ivanov, G. (2014). Pedagogicheskoto vzaimodejstvie v tehnologichnata dgotovka na деца ot 3 do 11 godini, Stara Zagora. [Иванов, Г. (2014). Педагогическо взаимодействие в технологичната подготовка на деца от 3 до 11 години, Стара Загора].

Ivanov, G. (2008). Trudovite умения na malkiJa uchenik, Stara Zagora. [Иванов, Г. (2008). Трудовите умения на малкия ученик, Стара Загора.]

Ivanov, G., A. Kalinova. (2017). Uchebnik po tehnologii i predpriemachestvo za parvi klas. S. „Prosveta“. [Иванов, Г., А. Калинова. (2017). Учебник по технологии и предприемачество за първи клас. С. „Просвета“].

Ivanov, G., A. Kalinova. (2017). Uchebnik po tehnologii i predpriemachestvo za втори klas. S. „Prosveta“. [Иванов, Г., А. Калинова. (2017). Учебник по технологии и предприемачество за втори клас. С. „Просвета“].

Ivanov, G., A. Kalinova. (2018). Uchebnik po tehnologii i predpriemachestvo za трети klas. S. „Prosveta“. [Иванов, Г., А. Калинова. (2018). Учебник по технологии и предприемачество за трети клас. С. „Просвета“].

Proekt „Nacionalna strategia za uchene prez celia zhivot za perioda 2014 – 2020 g.“, S. 2013. [Проект „Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014 – 2020 г.“, С. 2013].

Publikacia v. „Dnevnik“, 13 sept. 2018. [Публикация в. „Дневник“, 13 септ. 2018].

Vasileva, E. (2004). Savremennoto nachalno uchilishte – realnost i predizvikelstva, Universitetsko izdanie „Sv. Kliment Ohridski“, SofiJa. [Василева, Е. (2004). Съвременното начално училище – реалност и предизвикателства, Университетско издание „Св. Климент Охридски“, София].

Author Info:

Prof. **Georgi Ivanov**, DSc

Trakia University - Stara Zagora, Faculty of Education

E-mal: georgiiv@mail.bg

Angelina Kalinova, PhD student

E-mal: angy_80@abv.bg